

“TELBA” VA “DONO” OBRAZLARINING NAZARIY ASOSLARI

Eshmurodova Navbahor Orol qizi,
*O‘zDJTU Yoshlar bilan ishlash ma‘naviyat
va ma‘rifat bo‘limi uslubchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada “telba” va “dono” obrazlarining nazariy asoslari, ularning falsafiy ildizlari hamda badiiy tafakkurdagi o‘rni tahlil qilinadi. Sharq va G‘arb adabiyotida mazkur obrazlarning shakllanishi, evolyutsiyasi va poetik funksiyalari qiyosiy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, Migel de Servantes hamda Erkin A‘zam ijodi kontekstida telbalik va donolik kategoriyalarining badiiy talqini o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: telba, dono, obraz, poetika, falsafiy kategoriya, qiyosiy adabiyotshunoslik.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы образов «безумца» и «мудреца», их философские истоки и художественная функция. Анализируется эволюция данных образов в восточной и западной литературной традиции. Особое внимание уделяется интерпретации этих категорий в творчестве Migel de Servantes и Erkin A‘zam.

Ключевые слова: безумие, мудрость, образ, поэтика, философия, сравнительное литературоведение.

Abstract. This article examines the theoretical foundations of the images of the “madman” and the “wise man,” their philosophical origins, and their artistic functions. The evolution of these images in Eastern and Western literary traditions is analyzed comparatively. Special attention is given to their interpretation in the works of Migel de Servantes and Erkin A‘zam.

Keywords: madness, wisdom, image, poetics, philosophy, comparative literature.

Kirish. Zamonaviy adabiyotshunoslikda obraz masalasi muhim nazariy kategoriyalardan biri sifatida qaraladi. Obraz – bu badiiy tafakkurning asosiy shakli bo‘lib, u orqali yozuvchi voqelikni qayta yaratadi, uni estetik jihatdan talqin qiladi va o‘quvchiga yetkazadi. Ayniqsa, “telba” va “dono” obrazlari inson tafakkurining eng murakkab va ko‘p qatlamli hodisalarini ifodalovchi universal badiiy vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu obrazlar insonning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari, axloqiy qarashlari hamda ijtimoiy muhit bilan bo‘lgan munosabatlarini chuqur va ko‘p qirrali tarzda aks ettirish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. “Telba” va “dono” obrazlari adabiyotda faqat qarama-qarshi tushunchalar sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq va dialektik birlikni tashkil etuvchi kategoriyalar sifatida namoyon bo‘ladi. Ko‘pincha telba sifatida tasvirlangan qahramon aslida jamiyatdagi mavjud stereotiplar va qoliplardan tashqarida turuvchi, haqiqatni boshqacha nigoh bilan anglaydigan shaxs bo‘lib chiqadi. Aksincha, dono obrazlari ko‘pincha hayotiy tajriba, aql-idrok va ruhiy yetuklik timsoli sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan, mazkur ikki obraz o‘rtasidagi munosabat inson tafakkurining murakkabligini, haqiqatning nisbiyligini va uni anglash yo‘llarining xilma-xilligini ochib beradi.

Mazkur obrazlarning nazariy asoslarini o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki falsafa, psixologiya va madaniyatshunoslik kabi fanlar bilan ham uzviy bog‘liqdir. Chunki

telbalik va donolik tushunchalari inson ongining chegaralari, erkin tafakkur, ijtimoiy me'yorlar va individual tajriba bilan bevosita aloqador. Shu sababli ushbu obrazlarni kompleks yondashuv asosida tahlil qilish ularning mohiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — “telba” va “dono” obrazlarining nazariy asoslarini aniqlash, ularning shakllanish manbalari, tarixiy rivoj bosqichlari hamda badiiy funksiyalarini tizimli ravishda tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, ushbu obrazlarning Sharq va G'arb adabiy an'analarda tutgan o'rni, ularning o'ziga xos va umumiy jihatlarini aniqlash ham tadqiqotning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, tarixiy-adabiy hamda poetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Qiyosiy-tipologik yondashuv orqali turli adabiy an'analarda “telba” va “dono” obrazlarining o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi. Tarixiy-adabiy metod esa ushbu obrazlarning evolyutsiyasini, ularning turli davrlarda qanday mazmun kasb etganini o'rganishga xizmat qiladi. Poetik tahlil esa obrazlarning badiiy struktura, uslub va ifoda vositalari bilan bog'liq jihatlarini ochib beradi. Shu bilan birga, maqolada mazkur obrazlarning zamonaviy adabiyotdagi talqini ham e'tibordan chetda qolmaydi. Chunki bugungi adabiy jarayonda telba va dono obrazlari yangi semantik mazmun kasb etib, global ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar fonida qayta talqin qilinmoqda. Bu esa ushbu obrazlarni o'rganishni yanada dolzarb va zarur ilmiy muammo sifatida namoyon etadi.

Tahlillar va natijalar. “Telba” tushunchasi qadimiy falsafiy qarashlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, u turli davrlarda turlicha mazmun kasb etgan va har bir tarixiy bosqichda yangi semantik qatlamlar bilan boyigan. Antik davr tafakkurida telbalik ko'pincha oddiy ruhiy buzilish emas, balki ilohiy ilhom, ruhiy “jazba” holati sifatida talqin qilingan. Jumladan, Platon telbalikni ba'zi hollarda insonni ilohiy haqiqatga yaqinlashtiruvchi holat sifatida izohlaydi. Bu davrda telbalik aqlning inkori emas, balki uning chegaralaridan tashqariga chiqish, ilohiy idrokka erishish vositasi sifatida tushunilgan.

O'rta asrlarga kelib esa telbalik tushunchasi diniy va ijtimoiy qarashlar ta'sirida ko'proq salbiy ma'no kasb eta boshlaydi. U ko'pincha gunoh, jazolanish yoki ijtimoiy me'yorlardan og'ish sifatida talqin qilinadi. Biroq bu davrda ham “muqaddas telba” fenomeni mavjud bo'lib, ayrim shaxslar ilohiy haqiqatni anglaganligi sababli odatiy ong doirasidan tashqarida harakat qiluvchi inson sifatida ko'rilgan.

Yevropa adabiyotida, ayniqsa Uyg'onish davridan boshlab telbalik tushunchasi tubdan yangicha falsafiy mazmun kasb etadi. Bu jarayon o'zining eng yorqin ifodasini Don Kixot asarida topadi. Migel de Servantes yaratgan Don Kixot obrazi orqali telbalik endi faqat kulgili yoki ijtimoiy og'ish emas, balki ideal va reallik o'rtasidagi keskin ziddiyatning badiiy ifodasiga aylanadi. Don Kixot o'zining ritsarlik ideallariga sodiq qolgan holda real hayot bilan to'qnash keladi va shu orqali mavjud jamiyatdagi ma'naviy

tanazzulni ochib beradi. Uning telbaligi tashqi tomondan mantiqsiz ko‘rinsa-da, aslida u chuqur axloqiy va falsafiy mazmunga ega bo‘lib, jamiyatni tanqid qilishning o‘ziga xos vositasiga aylanadi.

Keyingi davrlarda, ayniqsa XIX–XX asr adabiyotida telbalik tushunchasi yanada murakkablashib, psixologik va ekzistensial yo‘nalishda rivojlanadi. Bu davrda insonning ichki dunyosiga, uning ong osti jarayonlariga va ruhiy kechinmalariga bo‘lgan qiziqish ortadi. Natijada telbalik insonning ichki bo‘linishi, identitet inqirozi, yolg‘izlik va begonalashuv holatlari bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Endilikda telbalik tashqi ijtimoiy me‘yorlardan og‘ish emas, balki shaxsning o‘z ichki olami bilan murosaga kela olmasligi, o‘z “men”ini anglashdagi murakkab jarayon sifatida tushuniladi.

Ekzistensial adabiyotda telbalik fenomeni alohida ahamiyat kasb etadi. Bu yerda telbalik insonning hayot mazmunini izlash, absurd voqelikni anglash va erkinlik mas‘uliyatini his etish jarayoni bilan uzviy bog‘lanadi. Bunday talqinda telba qahramon ko‘pincha jamiyat uchun begona, tushunarsiz shaxs sifatida namoyon bo‘ladi, biroq aynan shu “begonalik” orqali u mavjud ijtimoiy tartibning sun‘iyligini ochib beradi. Shu jihatdan telbalik haqiqatni bilvosita, paradoksal shaklda anglash vositasiga aylanadi.

Zamonaviy adabiyotda esa telbalik fenomeni yanada ko‘p qatlamli tus oladi. U nafaqat psixologik yoki falsafiy hodisa, balki ijtimoiy-madaniy jarayonlarning aks-sadosi sifatida ham talqin qilinadi. Globallashuv, modernizatsiya va qadriyatlar tizimidagi o‘zgarishlar fonida telba obrazlari ko‘pincha jamiyatga moslasha olmaydigan, biroq ichki haqiqatga sodiq qolgan shaxs sifatida tasvirlanadi. Bu esa telbalikni zaiflik belgisi emas, balki individual erkinlik, mustaqil tafakkur va tanqidiy qarashning ifodasi sifatida qayta baholash imkonini beradi.

Shunday qilib, “telba” tushunchasining tarixiy evolyutsiyasi uning sodda va biryoqlama talqindan murakkab, ko‘p qatlamli falsafiy kategoriya darajasiga ko‘tarilganini ko‘rsatadi. Har bir davrda u insonning o‘zini va atrof-muhitni anglash jarayoni bilan bevosita bog‘liq holda yangicha mazmun kasb etib, adabiyotda muhim poetik vosita sifatida shakllangan.

Donolik tushunchasi falsafiy tafakkur tarixida eng muhim va murakkab kategoriyalardan biri sifatida shakllangan bo‘lib, u aql, tajriba, axloqiy yetuklik va ma‘naviy kamolot kabi tushunchalar bilan uzviy bog‘liqdir. Qadimiy falsafiy qarashlarda donolik insonning borliqni anglash darajasi, uning hayotiy tajribasi va haqiqatga yaqinlashish imkoniyati bilan belgilanadi. Masalan, Aristotel donolikni nazariy bilim va amaliy aql uyg‘unligi sifatida talqin qilib, uni inson faoliyatining eng yuksak shakllaridan biri deb hisoblaydi. Shu jihatdan donolik nafaqat bilimga ega bo‘lish, balki uni to‘g‘ri qo‘llash qobiliyati bilan ham belgilanadi.

G‘arb tafakkurida donolik ko‘pincha ratsional fikrlash, mantiqiy tahlil va empirik tajriba asosida shakllanadigan sifat sifatida qaraladi. Bu yondashuvda dono inson

voqelikni obyektiv baholay oladigan, sabab-oqibat munosabatlarini chuqur tushunadigan va qaror qabul qilishda aql-idrokka tayanadigan shaxs sifatida talqin qilinadi. Donolik bu yerda tartib, muvozanat va mantiqiy izchillik bilan bog‘liq bo‘lib, insonning ongli faoliyati natijasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Sharq falsafiy va adabiy an‘analarida esa donolik tushunchasi yanada kengroq va chuqurroq ma‘noga ega. Bu yerda donolik faqat aql bilan emas, balki ruhiy kamolot, ichki poklanish va ma‘naviy yetuklik bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Dono inson — bu nafaqat biluvchi, balki his qiluvchi, ichki uyg‘unlikka erishgan, o‘z nafsini yenga olgan va borliq bilan muvozanatda yashay oladigan shaxsdir. Bunday yondashuvda donolik tashqi bilimdan ko‘ra ichki idrok va ruhiy tajriba bilan chambarchas bog‘lanadi.

Adabiyotda dono obrazi ko‘pincha haqiqatni anglovchi, voqelikning yashirin qatlamlarini ko‘ra oladigan va hayotiy hodisalarga chuqur falsafiy yondashuvchi qahramon sifatida tasvirlanadi. U voqealar rivojida muhim g‘oyaviy yukni o‘z zimmasiga oladi, muallifning estetik va falsafiy qarashlarini ifodalovchi vosita sifatida xizmat qiladi. Dono obrazlari ko‘pincha hayotiy tajriba orttirgan, sinovlardan o‘tgan va shu orqali ichki yetuklikka erishgan shaxslar sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, dono obrazi ko‘pincha telba obraziga qarama-qarshi qo‘yiladi. Biroq bu qarama-qarshilik mutlaq emas, balki nisbiy xarakterga ega. Aslida, “telba” va “dono” kategoriyalari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, ular o‘zaro bog‘liq va dialektik birlikni tashkil etadi. Ko‘plab badiiy asarlarda telba sifatida ko‘ringan qahramon aslida chuqur ichki donolikka ega bo‘lishi mumkin, dono deb qabul qilingan qahramon esa ba‘zan cheklangan dunyoqarashga ega bo‘lib chiqadi. Bu esa haqiqatning murakkabligi va uni anglashning nisbiyligini ko‘rsatadi.

Donolikning yana bir muhim jihati — uning vaqt va tajriba bilan bog‘liqligidir. Dono obrazlari ko‘pincha vaqt sinovidan o‘tgan, hayotning turli bosqichlarini boshdan kechirgan shaxslar sifatida gavdalanadi. Ularning donoligi faqat nazariy bilimga emas, balki amaliy tajribaga, xatolardan xulosa chiqarish qobiliyatiga asoslanadi. Shu bois ular voqelikni yuzaki emas, balki chuqur, tizimli va ko‘p qatlamli tarzda idrok etadi.

Zamonaviy adabiyotda esa dono obrazi yangi semantik mazmun bilan boyiydi. U endilikda faqat an‘anaviy ma‘nodagi “aqlli” yoki “tajribali” shaxs emas, balki murakkab ijtimoiy sharoitlarda o‘z pozitsiyasini saqlab qoluvchi, tanqidiy tafakkurga ega bo‘lgan va haqiqatni mustaqil anglay oladigan individ sifatida talqin qilinadi. Bunday qahramonlar ko‘pincha jamiyatdagi mavjud stereotiplarni shubha ostiga qo‘yadi va shu orqali yangi ma‘naviy mezonlarni ilgari suradi. Demak, donolik tushunchasi tarixiy va madaniy kontekstga qarab turlicha talqin etilgan bo‘lsa-da, uning mohiyatida umumiylik mavjud: u insonning borliqni anglash, o‘zini va atrof-muhitni idrok etish darajasini ifodalovchi muhim falsafiy va badiiy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotda “telba” va “dono” obrazlari muhim poetik funksiyani bajaruvchi universal badiiy kategoriyalar sifatida shakllangan bo‘lib, ular orqali yozuvchi nafaqat individual shaxsning ichki dunyosini, balki butun jamiyatning ma’naviy holatini ham tahlil qiladi. Ushbu obrazlar adabiy matnda g‘oyaviy yuk tashuvchi, muallif pozitsiyasini ifodalovchi hamda o‘quvchini chuqur falsafiy mushohadaga undovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Telba obrazi ko‘pincha badiiy asarda me‘yoriy ong chegaralaridan chiqib ketgan, jamiyat tomonidan “norasmiy” yoki “g‘alati” deb baholangan shaxs sifatida tasvirlansa-da, aslida u muallif uchun tanqidiy ko‘zgu vazifasini bajaradi. Telba qahramon orqali yozuvchi jamiyatdagi yashirin ziddiyatlarni, ikkiyuzlamachilikni, qadriyatlar inqirozini yoki axloqiy bo‘shliqlarni ochib beradi. Shu ma’noda telba obrazining “noto‘g‘ri” ko‘rinadigan nutqi va harakatlari aslida eng chuqur haqiqatlarni ifodalovchi vositaga aylanadi. U jamiyatning o‘zi ko‘ra olmaydigan, lekin mavjud bo‘lgan muammolarni badiiy ifoda orqali yuzaga chiqaradi.

Dono obrazi esa aksincha, ushbu ochilgan haqiqatlarni anglash, tizimlashtirish va izohlash funksiyasini bajaradi. U voqelikni chuqur idrok etuvchi, hodisalar orasidagi bog‘liqlikni ko‘ra oladigan va hayotiy jarayonlarga falsafiy yondasha oladigan shaxs sifatida namoyon bo‘ladi. Dono qahramon ko‘pincha muallifning umumlashma xulosalarini, g‘oyaviy qarashlarini yoki estetik idealini ifodalovchi obraz sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan telba va dono obrazlari bitta g‘oyaviy tizimning ikki qutbi sifatida qaralishi mumkin: biri haqiqatni “buzib ko‘rsatish” orqali ochib bersa, ikkinchisi uni “izohlash” va “tartibga solish” orqali mazmun beradi.

Masalan, Migel de Servantes ijodida telbalik hajv, ironia va parodiya vositasi sifatida markaziy o‘rin egallaydi. Ayniqsa Don Kixot asarida telba obraz jamiyatdagi ritsarlik ideallarining yemirilishi fonida yuzaga kelgan ijtimoiy va ma’naviy tanazzulni ochib beruvchi kuchli badiiy vosita sifatida ishlatiladi. Don Kixotning “telbaligi” tashqi tomondan kulgili ko‘rinsa-da, aslida u o‘z zamonasining axloqiy muammolariga nisbatan keskin tanqidiy pozitsiyani ifodalaydi. Shu bilan birga, Sancho Pansa obrazi orqali xalqona donolik, pragmatik tafakkur va hayotiy tajriba ifodalanadi, bu esa telba va dono obrazlarining o‘zaro dialogini yanada chuqurlashtiradi.

Zamonaviy o‘zbek adabiyotida esa Erkin A‘zam asarlarida telba obrazi boshqacha semantik yo‘nalishda rivojlanadi. Bu yerda telbalik faqat kulgi yoki satira vositasi emas, balki ichki qarshilik, ma’naviy erkinlik va shaxsiy mustaqillik timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Erkin A‘zam qahramonlari ko‘pincha jamiyatning qat’iy me‘yorlariga sig‘maydigan, biroq o‘z ichki haqiqatiga sodiq qolgan insonlar sifatida tasvirlanadi. Ularning “g‘alati” xatti-harakatlari aslida ijtimoiy bosimga nisbatan ichki norozilik, ruhiy mustaqillik va o‘ziga xos dunyoqarash ifodasidir.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, Erkin A'zam ijodidagi telba obrazi ijtimoiy tanqid vositasidan tashqari, inson erkinligi va individual ong mustaqilligining estetik ifodasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu obrazlar orqali yozuvchi jamiyatdagi bir xillik, stereotiplar va ma'naviy bosim muammolarini bilvosita ochib beradi. Umuman olganda, telba va dono obrazlari adabiyotda faqat qarama-qarshi qutblar emas, balki bir-birini to'ldiruvchi murakkab poetik tizimni tashkil etadi. Ular orqali yozuvchi haqiqatni to'g'ridan-to'g'ri emas, balki badiiy paradokslar, kinoya va falsafiy qarama-qarshiliklar orqali ifodalaydi. Bu esa adabiy matnga ko'p qatlamlilik va chuqur semantik boylik bag'ishlaydi.

Xulosa. "Telba" va "dono" obrazlari adabiyotda inson tafakkuri va ruhiyatining murakkabligini ifodalovchi universal kategoriyalardir. Ularning nazariy asoslarini o'rganish adabiyotshunoslikda yangi ilmiy yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu obrazlar qiyosiy tahlil orqali ularning universal va milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aristotel. Poetika. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
2. Platon. Dialoglar. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2010.
3. Migel de Servantes. Don Kixot. – Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 2004.
4. Erkin A'zam. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2018.
5. Mikhail Bakhtin. Estetika va roman nazariyasi. – Moskva: Iskustvo, 1975.
6. Michel Foucault. Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason. – New York: Vintage Books, 1988.